

Ю. Б. Дядищева-Росовецька, к. філол. н., доц. (м. Київ)

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СЛОВНИКАМИ МОВИ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті розглядаються деякі із Шевченківських словників, присвячених мові великого поета. Подаються їх різновиди, а також обговорюються деякі перспективи розвитку лексикографічної Шевченкіани.

In the article some of the Shevchenko dictionaries devoted to the language of great poet are considered. Their varieties are given, and also come into question some prospects of development of lexicographic Shevchenkiana.

«Мовознавчій Шевченкіані упродовж років заважала констатація мовних явищ, а не аналіз їх функцій...»¹. – було зазначено нашою вельмишановною ювіляркою ще в 1991 році. Це зауваження залишається справедливим і сьогодні, не зважаючи на те, що в цій галузі пророблена значна робота.

Укладання словників мови письменника набуває великого значення не тільки для вивчення творчості самого митця, а й для осмислення його індивідуального внеску до історії літературної мови та для аналізу цього внеску в широкому контексті всієї доби. Завдання це видається тим більше важливим, коли йдеться про генія і основоположника нової української літературної мови Тараса Григоровича Шевченка.

Тут ми маємо справу з тією нестандартною ситуацією, коли «літературна мова орієнтується на вживання в контексті літератури (у мові зразкових авторів). У цьому випадку поняття «літератури» є первинним відносно «літературної мови»², а не навпаки. Адже, як влучно визначив Б. А. Успенський, історія літературної мови – це історія норми. Тоді як історія мови літератури – це історія відхилень від норми. А звідси й наш інтерес з точки зору історії літературної мови передусім до стандартних явищ, тобто до того тла, на якому реалізується творча активність окремих авторів, що в даному випадку поєднується з предметом уваги істориків літератури, яких приваблює творча своєрідність письменника, зокрема, як вона виявляється в мові³.

Саме такий підхід демонструє І. Огієнко в своєму «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови»: «Шевченкова мова – це основа нашої літературної мови, і нехай і позостається її основою і в нашому практичному ужиткові її»⁴.

Літературна мова для Шевченка становила і тло власної поетичної творчості, і сама виступала об'єктом творення. Таким чином, поет спирається на певну літературну традицію слововживання і, водночас, сам виступає як творець тієї норми слововживання, яка стане загально-мовним тлом для наступних генерацій письменників⁵:

Для глибокого аналізу мови письменника велику роль відіграє лексикографічна розробка його спадщини. Дослідники відчували важливість укладання словників мови Кобзаря вже давно. Так, відома перша спроба Н. Малечі під псевдонімом Нестор Літописець видати «Словничок Шевченкової мови», який побачив світ у Миколаєві 1916 року і містив близько 7000 слів. За повнотою інформації, що була в ньому подана це, – власне, словопоказчик, який містить лексику українських поезій Шевченка.

Згаданий словничок можна назвати скромним предтечею пізнішого академічного (в усякому разі надрукованого академічним видавництвом) двотомного повного, тезаурусного типу «Словника мови Шевченка» (1964), де охоплено всю українську лексику поетичної творчості Кобзаря і враховані всі варіанти та редакції, а також українські слова з творів, написаних російською мовою, із його щоденника і навіть листування. Його доповнює «Словарь языка русских произведений Шевченко» (1985–1986) – так само словник тезаурусного типу, який подає усю лексику добірки творів митця, у даному випадку російськомовних. Крім цього, він цінний ще й тим, що містить також і різні типи власних назв.

Глибшому розумінню спадщини Кобзаря сприяють і словники диференційного, вибіркового типу⁶, які подають мову його творів за певними аспектами. Серед таких треба назвати передусім словопоказчик до поезій Т.Г. Шевченка, укладений В. Вашенком та П. Петровою в 1951, що охоплює більше 7000 слів⁷.

Від словопоказчиків відрізняються конкорданси, які містять ті самі дані, що й перші, тільки для кожного слова наводиться ще й контекст – мінімальне лексичне оточення. У 2001 році Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці та Видавництво Канадського інституту українських студій видало чотири томну "Конкордацію

поетичних творів Тараса Шевченка", редаговану і впорядковану Олегом Ільницьким та Юрієм Гавришем. Хоч редактори й упорядники у "Вступі" й підкреслюють мовознавчу природу свого "дослідження", конкорданс цей ніяким – ані мовознавчим, ані яким іншим – дослідженням якраз не є, а є "науковим довідником"⁸, який подає надзвичайно цікавий, вкрай необхідний матеріал для вивчення, наприклад, такої своєрідної риси поетики, як "кругообігу образів"⁹ або самоповторів чи авторемінісценцій. На жаль, конкорданс містить ряд серйозних мовознавчих, літературознавчих і текстологічних недоліків (детальніше про це – див. нашу рецензію¹⁰). Наприклад, омоніми, як лексичні, так і граматичні – не розмежовані, тобто не подані як різні слова: реєстрове слово ГОСПОДИ може бути кличною формою від слова "Господь" або родовим відмінком від іменника "господа" (домашнє житло). Як легко переконатися, тут справді зайві претензії на якесь мовознавче осмислення цього чисто формально дібраного матеріалу. Справедливо зазначив О. О. Тараненко, характеризуючи сучасний етап (від початку 90-х рр.) розвитку української лексикографії, як період загального зниження якості словникових видань, що супроводжується «помітною відсутністю єдиних методологічних засад»¹¹.

Розглянемо тепер найбільш, як на нашу думку, актуальні проблеми дослідження лексикографічної Шевченкіани.

У колективах дослідників, які працюють ще в 60-х рр. ХХ ст. над укладанням словників мови різних письменників на теренах усього Радянського Союзу, по-різному вирішувався ряд принципових методичних питань. Так, у 1964 році в Україні виходить вже згадуваний вище фундаментальний двотомний "Словник мови Шевченка", що не могло не стати видатною подією. Хоча й зазначалося, що до Шевченкової лексики тут подаються «не тільки статистичні дані про всі випадки їхнього вживання, але й с е м а н т и ч н а (розбивка наша – Ю. Д.-Р.) та формальна характеристика слів»¹², що «оберігання Шевченкового значення слова – один з найважливіших принципів словника»¹³, проте фахівцями підкреслювалося, що якраз недостатню увагу приділено там повноті семантичної розробки слововживання Кобзаря¹⁴.

Крім того, у передмові В. Ващенко до "Словника мови Шевченка" стверджується, що цей словник "допоможе зрозуміти мову як форму художньої літератури, як її будівельний матеріал"¹⁵. У цьому плані про мову як про "будівельний матеріал" писав ще

В. М. Жирмунський: "Оскільки матеріалом поезії є слово, до основи систематичної побудови поетики" має бути покладено класифікацію фактів мови. Кожний з них, "підкорений художньому завданню, стає, звідти, поетичним прийомом"¹⁶. Йдеться про те, що тепер частіше називають «поетичною мовою», і з цього випливає, що й інтерпретація В. Ващенко призначення "Словника мови Шевченка" виходить за межі традиційної лексикографії.

Наступна проблема випливає з методологічної основи радянських словників 50-х–80-х рр. минулого сторіччя, а саме «марксистсько-ленінської», що не могло не позначитися на аналізі, наприклад, лексики, пов'язаної із християнською складовою світогляду Т. Г. Шевченка. Саме з цієї причини страждає розробка цілого ряду слів у реєстрі Словника мови Шевченка, зокрема, слова «Бог»; подані там значення не можуть задовольнити сучасного мовознавця (детальніше див. нашу монографію¹⁷).

Старій радянській концепції безбожництва Шевченка протистоїть теза про його глибоку набожність: «У кожному вірші Шевченка згадується Бог, Господь, Небо, Рай, Церква й т. ін., і ці слова в нього скрізь, бо вони не кидають його думання. Релігійність і церковність – основна ознака стилю-змісту всієї української мови, тому й мови Шевченкової»¹⁸. Аналогічні безапеляційні твердження знаходимо й у сучасного «письменника і вченого з Черкащини» В. Пахаренка, який постулює, що світогляд поета ґрунтується на трьох стовпах-«світодержцях»: «Бог, людина і нація» і що «за Шевченком вірність Христові і вірність Україні рівнозначні»¹⁹. Навряд чи можна сподіватися на наукову об'єктивність такого упередженого дослідника, який іде не від текстів поета, а підтягує релігійні погляди Кобзаря під свою власну конфесійну позицію. Хотілося б і мовознавців, працюючих над лексикою Шевченка, застерегти від подібної небезпечної для науки однобічності.

Робота над укладанням різних типів словників мови Шевченка має тривати. Вона може виявити надзвичайно цікаві закономірності і факти, важливі для лексикологічних досліджень, а також для історії української літературної мови. Важко переоцінити її значення також і в науково-педагогічному аспекті – для виховання студентів-філологів.

При цьому нас мають непокоїти питання якості: не можна збиватися на компіляторське збирання матеріалу, а просуватися до розробки питань теорії словникової справи зі своїм об'єктом і

методом дослідження та прийомами, а також враховувати нові можливості, які надають комп'ютерні технології. Для цього треба виробити методологічні основи, уточнити прийоми роботи, поглибити зміст лексикографічних студій, і замислитися над створенням системи шевченкових словників. Саме системи, з певною ієрархією серед словників та взаємодоповненістю їх функцій. При цьому, мабуть, важко наперед передбачити всі необхідні в такій системі типи словників. І справа не лише в тому, що розширилося коло проблем і питань, якими займаються лексикографи, що розвивається наукове шевченкознавство. Слід врахувати й певну непередбачуваність, яка притаманна не лише генію-мовотворцю, але, певною мірою, й науковим інтерпретаціям його доробку. При цьому зазначимо, що екзотичні задуми мовознавчих Шевченкових словників зустрічалися й у минулому.

Було би несправедливо не згадати в цьому зв'язку невеличкий за обсягом – усього близько 3500 слів – перекладний «Українсько-руський словничок до «Кобзаря» Т.Г. Шевченка»²⁰. Оpubлікований у Херсоні 1917 року, він подає складні для розуміння росіян слова. На проблему зрозумілості Шевченкової мови для росіян та інших слов'ян практично водночас звернув увагу А. Ю. Кримський, пов'язуючи з нею закономірності поетового слововживання. При тому, що загальновідомою є незначна кількість вузьких діалектизмів у мові Кобзаря, він зазначав: «Шевченкова мова, нехай яка вона з українського погляду бездоганна, це не зовсім тая мова, якою насправжки говорять українці, а зрозуміліша од неї для москалів та й усіх інаких слов'ян. Річ у тім, що коли для якогось розуміння є в українців два слова, одне – вживане, але менш зрозуміле для інших слов'ян, а друге – менш уживане, але таке, що збігається з загальнослов'янським і, зокрема, з московським терміном, то Шевченко свідомо користується другим словом»²¹. Проте Шевченко звертається до церковнослов'янізмів та бібліїзмів напевне не для того, щоб росіяни або інші слов'яни без перекладу розуміли його вірші – ці шари лексики мають для нього самостійну цінність. Як мовотворець, він відчував небезпечність розриву спадкоємних зв'язків із старою мовною традицією. У «другій добі творчості» поет свідомо звертався до церковнослов'янізмів як явищ мовного спадку Біблії та літургії, з одного боку, і як важливого компонента мови давньої української літератури, з іншого.

Відомо також, що С. О. Єфремов, заарештований у справі СБУ, в камері «пробував працювати над порівняльним словником мови Шевченка і Шекспіра»²².

Таким чином, видається актуальним і доцільним створення словників Шевченкових рим (у фондах Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка зберігається рукописний «Словник рим Т.Г. Шевченка» І. І. Гурина, над укладанням якого він наполегливо працював упродовж десяти років). До словника-показчика епітетів поетичної мови Т.Г. Шевченка В.С. Ващенко, виданого як навчальний посібник у Дніпропетровському університетському видавництві 1982 року²³, слід додати словники Шевченкових анафор та епіфор, якісно і фахово підготовлених. Корисним було би створення словника риторичних конструкцій з точки зору сучасної риторики²⁴.

Також цінним надбанням стали би словник фольклорної символіки, словник демонологічних персонажів і словник традиційних прийомів фольклорної поезики²⁵, адже вивчення саме уснопоетичних витоків мови Тараса Шевченка дає можливість глибше осмислити своєрідність його стилю, висвітлити реальні стосунки творчості Кобзаря з народною, проникнути в таємниці популярності великого національного поета. Оскільки йдеться про основоположника нової української літературної мови, такі дослідження зможуть конкретизувати уявлення про внесок Кобзаря до її розвитку. Зазначена проблема активно розглядалась у філологічній науці протягом десятків років мовознавцями, а також літературознавцями і фольклористами (праці І. Білодіда, Л. Булаховського, В. Ващенко, Г. Грабовича, Я. Дзири, С. Єрмоленко, В. Жайворонка, Ю. Івакіна, В. Ільїна, Ф. Колесси, М. Коцюбинської, А. Кримського, Л. Масенко, Ф. Медведєва, А. Мойсієнка, П. Плюща, В. Русанівського, Н. Слухай, Є. Шабліовського та ін.), проте сучасний розвиток мовознавства й шевченкознавства стимулює до нових прочитань і досліджень, зокрема теоретичного поглиблення лексико-семантичних, лінгвофольклористичних, і, безумовно, лексикографічних студій.

¹Шевченко Л. І., Ярошевич О. М. Колір в ідіостилі Т. Г. Шевченка // Українське мовознавство. 1991. – Вип. 18. – С. 134; ²Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI – XVII вв.). – М., 2002. – С. 8; ³Там само; ⁴Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – С. 33; ⁵Детальніше див.: Дядишева-

Росовецька Ю. Б. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 36; ⁶Тараненко О. О. Мови письменника словник // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. С. 326–327; ⁷Шевченкова лексика. Словопоказчик до поезій Т.Г. Шевченка / В. Ващенко, П. Петрова. – К., 1951; ⁸Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка / Упорядк. О. Ільницький, Ю. Гавриш. – Edmonton - Toronto, 2001. – Т. 1 – С. XXIII; ⁹Коцюбинська М. Етюди про поетику Шевченка: Літературно-критичний нарис. – К., 1990. – С. 149; ¹⁰Дядищева-Росовецька Ю. Б. Недоліки корисного посібника // Кур'єр Кривбасу – 2003, – № 2; ¹¹Тараненко О. О. Лексикографія // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 280; ¹²Доценко Р. Словник Шевченкової мови. Вітчизна. – 1965. – № 3. – С. 209; ¹³Словник мови Шевченка. – К., 1964. – Т. I. – С. XIV; ¹⁴Бабкин А. М. Лексикографія // Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1968. – С. 285; ¹⁵Словник мови Шевченка. – К., 1964. – Т. I. – С. V; ¹⁶Жирмунский В. М. Задачи поэтики // Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Ленинград, 1977. – С. 28; ¹⁷Дядищева-Росовецька Ю.Б. Фольклор і поетичне слово Тараса Шевченка. – С. 84–97; ¹⁸Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – С. 10; ¹⁹Пахаренко В. Незбагнений апостол. Нарис світобачення Шевченка. – Черкаси., 1994. – С. 102, 126; ²⁰Бабкин А. М. Лексикографія. – С. 285; ²¹Кримський А. Ю. Т. Г. Шевченко / Неопублікована стаття / Публ. М. Веркальця // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 304 – 309; ²²Наєнко М. К. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція // Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 6; ²³Ващенко В.С. Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка (Словник-показчик). Учебний посібник. – Дніпропетровськ, 1982; ²⁴Lausberg H. Retoryka literacka: Podstawy wiedzy o literaturze / Pzrel. A. Gorzkowski. – Bydgoszcz, 2002; ²⁵Росовецький С. К. Український фольклор у теоретичному висвітленні. Підручник. – К., 2008. – С. 526–540.

О.І. Хом'як, к. філол. н., доц. (м. Київ)

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ МОВОТВОРЧОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті визначено лінгвальну специфіку інтелектуалізації прози В. Шевчука, В. Дрозда, Р. Іваничука на матеріалі семантичного типу “людина”.

The linguistic specific of intellectualization in prose by V. Shevchuk, V. Drozd, R. Ivanychuk on the material of lexical and semantic type “person” is determined in the article.